

Iñaki Libano eta Sergio Vega
Edestiaurre Arkeologia Elkarte

Lumentxako grafiti historikoak

Haizuloetan nahiz aire zabalean dauden labar-ebidentziek, historiaurreko edo historiako atxikipena alde batera utzita, talde edo gizabanako baten kultura-sinbolismoan zentzua izan dezakeen informazioa transmititzeko asmoa dute izendatzaile komun gisa, arte paleolitikoarenak bezala ulertzen ez ditugun helburuetarako, edo arrazoi puntualengatik, izaera politiko, erlijioso edo kultural desberdineko sentsazioak edo ideiak islatzeko asmoz. Egiteko arrazoi horiek ulertuta, Lumentxako haizuloak historiaurreko zein historiako labar-grafiak dituela esan daiteke. Artikulu honetan, jatorri historikoa duten grafiak baino ez ditugu aipatuko. Grafiok hainbat teknikaren bidez garatu dira, eta sentimendu, sinesmen edo lekukotasun pertsonal soil batzuk azaltzen dituzte.

Bestalde, lan hau Berriatuko Atxurra – Armiña haizuloko grafiti historikoen azterketan lortutako emaitzetatik abiatuta garatu zen.

Azterlan horren garapenean aurkitu genuen potentzialak, XX. mende hasierako esparru politiko eta intelektualetako jende ezagunak egindako grafiti ugariarekin, ikerketa Atxurra – Armiñaren ezaugarri berberak zituzten gertuko beste haizulo batzuetara hedatzera bultzatu gintuen; Paleolitoko labar-artearen zutenak, grafiti historikoen multzoak gordetzen zituztenak eta Lea Artibaiko eskualdean kokatuta daudenak.

Azterlanaren xede den ikerketa-proiektua

2015ean hasi ginen Atxurra-Armiña haizuloko garai historikoko grafitiak dokumentatzen, Diego Garate Maidaganen ikerketa-proiektuaren esparruan. Proiektua Bizkaiko Foru Aldundiak baimendu eta diruz lagundu zuen. Hasieran, azterlana José Miguel de Barandiaranek utzitako indusketa arkeologikoan eta ebaki estratigrafikoen garbiketan oinarritu zen. Ondoren, labar-arteari buruzko ikerketa bat egin zen, barrunbearen barruan garrantzi handiko multzo berri bat aurkitu baitzen.

Armiñako sistemak grafiti historiko ugari eta askotarikoak zituenenez, argazki bidez dokumentatzea eta azterketa historikoa egitea erabaki zen, grafia horiek inguruko udalerrietako egungo biztanleekin erlazionatze aldera.

Testuinguru horretan, gertuko kobazuloetako grafiti historikoak aztertzeko aukera planteatu zen. Helburua zen grafitien egileak eta Lea Artibai eskualdeko historia eta kultura nolabait lotzea. Lan honetarako aukeratu ziren haizuloak Lumentxa (Lekeitio) eta Abittaa (Amoroto) izan ziren. Biak daukate labar-arte Paleolitikoa, Atxurrako haizuloko ikerketa-taldeko kideek aurkitutakoa: Lumentxa (Garate eta Ríos, 2012) eta Abittaa (Garate, Libano eta Vega, 2016).

Bizkaiko Foru Aldundiaren Kultura Ondarearen Zerbitzuan bi haizuloetara sartzeko baimenak eskatu ondoren, lan horretarako proposatu ziren kobazuloak dokumentatzen eta argazkiak ateratzen hasi ziren.

Lortu ziren datuak oso interesgarriak ziren, eta ikerketak aurrera egin ahala konturatu ginen hiru kobazuloetan grafitiak egiten zituzten pertsonen arteko erlazioa handia zela; izan ere, hiruretan agertzen ziren gertuko udalerrietako pertsona berberak eta noizbehinkako bisitari berberak ere.

Azken kasu honetan, garai ezberdinetako mundu politiko eta aristokratikoko pertsona ospetsuak ziren.

Lan honetan, XIX. mendeko monarkiako pertsona ospetsuak, Bizkaiko industrialari oso garrantzitsuak, Bilboko egunkarietako zuzendariak, XIX. mendeko karlista ezagunak, gerra zibileko errefuxiatuak, militar karlistak, erakundeetako kideak eta, jakina, jende anonimoa pasatu da. Emaitza horiek ikuspegi historikotik egindako lanari erantzuten diote, grafitien izaera eta Lea Artibaiko biztanleekin duten harremana aztertzeke lehen fase bat egin ondoren, eta, bereziki, haitzulo horiek dauden udalerrriak aztertu ondoren: Lekeitio, Amoroto eta Berriatua.

Lumentxaren kokapen geografikoa

Leize hau Bizkaiko ekialdeko muturraren kostaldean dago, Lea-Artibai eskualdean, Lea ibaiaren bokalearen ezker aldean zehazki, Lekeitio udalerrian. Garratzakokoba ere esaten zaio, eta oso ezaguna da herriko biztanleentzat, hirigunetik gertu baitago. Lumentza mendia ren hegoaldeko hegalean dagoen Kakueta parajeko kareharri urgoniarretan irekitzen da barrunbea (mendia Lumentza deitzen da, eta barrunbea, berriz, Lumentza). Kalbario bezala ere ezagutzen da itsas mailatik 120 metrora dagoen muinoa, bere tontorrera daraman gurutze-bideagatik.

Lumentxako kobazuloaren sarrera. (Argazkia: D. Garate)

Lumentxako haitzuloko aztarnategi arkeologikoa Jose Miguel Barandiaranek aurkitu zuen 1921ean, eta 1926 eta 1929 artean induskatu zuen T. Aranzadirekin batera (Barandiaran et al, 1926-1929). Leizeak izaten zituen etengabeko bisiten ondorioz aztarnategia suntsituta egon zitekeenez, 1963 eta 1964 artean indusketekin hasi ziren berriro ere (Barandiaran, 1964). 1984an indusketa-proiektu berri bat hasi zen, J.L. Arribasek zuzendua (Arribas, 1985 - 1999). 2012an, D. Garatek eta J. Riosek, haitzulora egindako bisita batean, haitzuloko duen labar-arte paleolitikoa aurkitu zuten (Garate eta Ríos-Garaizar 2012).

Metodologia

Azterlaneko haitzuloetako grafia historikoen azterketa egite aldera, prozesu metodologiko bat planteatu zen, prospekzio sakon batez eta grafiti historikoen dokumentazio eta inbentarioz osatua, haien lehen-goratzeko grafikoarekin eta fotogrametria aplikatuarekin.

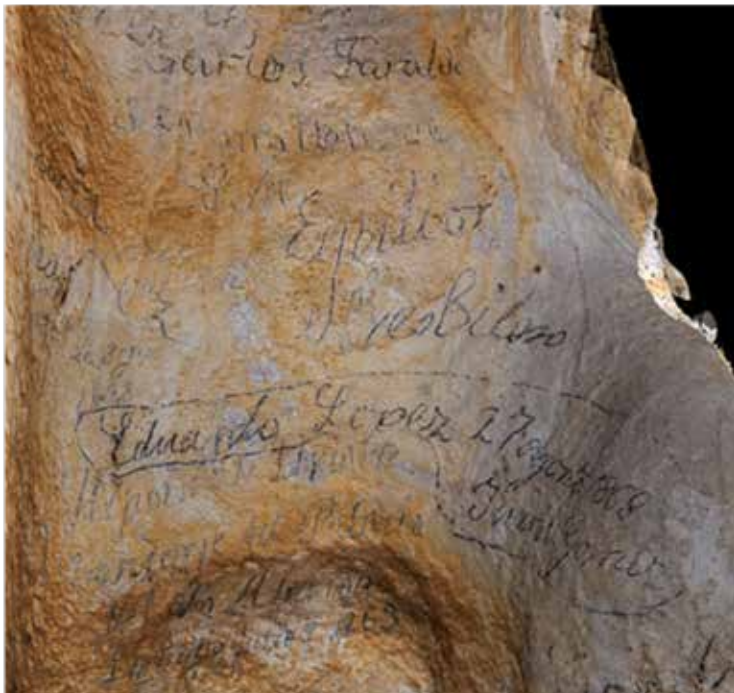

Grafitiak egin daitezkeen leku guztiak bilatzen eta dokumentatzen. (Argazkiak: I. Intxaurbe)

Hasiera batean, aipatutako haitzuloetako horma guztien prospekzio sistematikoa egin zen, gainazal harritsu guztien azterketa zehatza egin, irudikapen ezagunen detekzioan eta grafiti berriak identifikatzeko eta aurkitzeko espazioetan arreta jarri. Datuak hartzeko lana bertatik bertara egin zen, behaketa bisualaren bidez. Horretarako, argiztapen artifizial hotza erabili zen batera autonomoekin, angelu egokia izateko posizionamenduaren bidez, eta, horrela, grafitiak, grabatuak zein margotuak, detektatzeko. Ikusmen-prospekzioa zehatz-mehatz egin da. Hormak, sabaiak, pertsona baten irismenaren parean geratzen diren heinean, arrastaka sartzea baino ez dagoen hutsuneak, arrailak, eskalatu sar daitezkeen erlaitzak, etab. Arte paleolitikoa duten euskarrien gaineko grafitiak ere dokumentatu dira. Gune horietan guztietan grafitiak dokumentatu ditugu. Leku ezkutatu eta eskuraezin-tara ere gure arbasoren bat ausartu zen sartzen eta han utzi zuen bere marka.

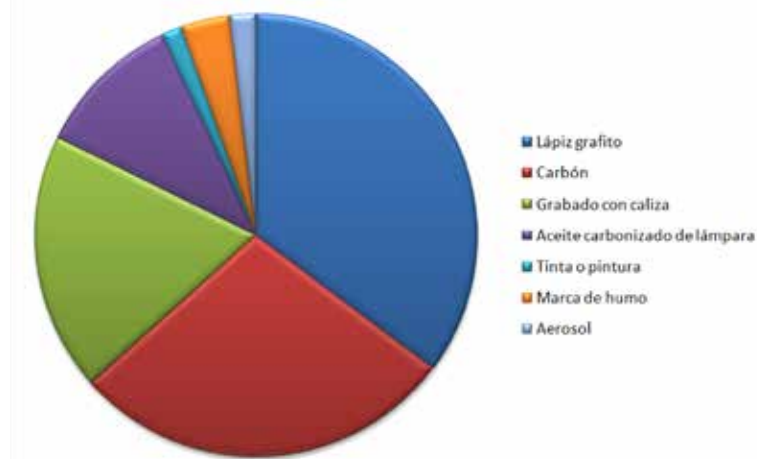

Lumentxako bisonte paleolitikoen panelaren gainean egindako grafiti historikoa. (Argazkia Garate, Ríos-Garaizar)

Teknika fotogrametrikoeekin landutako panelaren sekzioa eta dagokion kalkoa. (Fotogrametria Antonio Torres eta Loli Mesa, kalkoa I. Libano)

Ikusizko prospekzioaren ondoren, argazki bidez dokumentatu dira irudi guztiak eta, kasuren batean, fotogrametria egin da. Idatziz ere dokumentatu dira unitate grafikoak eta konposizio-unitateak. Bi erregistro maila ezarri ditugu grafitien errepertorio osorako. Banakako arrazoiek berek ezarritako oinarrizko maila bat: unitate grafikoak (banakako grafitiak) eta grabatutako mihise edo panel bakoitzaren barruko motiboen testuinguru-maila: konposizio-unitatea (grafiti-multzoak). Horrela, ko-

Grafikoa, Lumentxako kobazuloan dokumentatutako 1064 grafitietan erabilitako teknika guztien emaitzekin.

bazuloen topografian luzetara banatu ditugun eremuen barruan kokatu ahal izan dira grafitiak. Lumentxako haitzuloan 2525 argazki egin dira.

Grafitiak egiteko erabilitako baliabide teknikoak

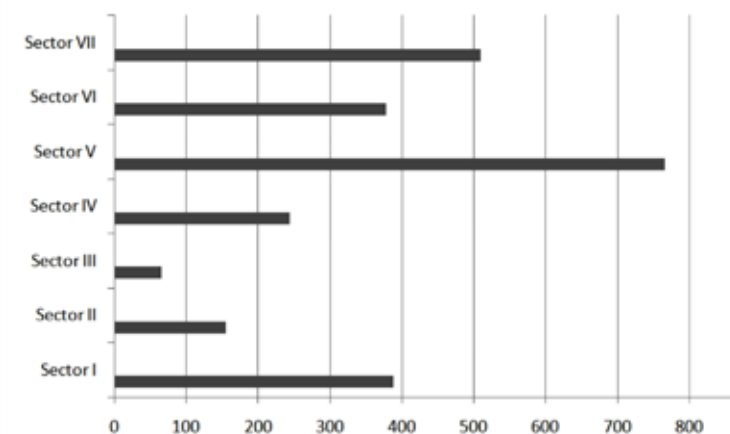
Grafitiak egitean hainbat teknika hauteman ditugu, eta oso lotuta daude grafiti horiek egin ziren garaiekin.

Identifikatu diren zaharrenak, gehienak, argiztapenean erabilitako lanparen olioarekin eginak daude, galerietan sartu ahal izateko. Horietan, lanparen olioarekin zikindutako hatza izan zen erabili zen "tresna". Lupaz egindako behaketan argi dago grafitien gainazalak itxura oliotsu distiratsu eta karbonatatu duela.

Grafiti zaharretan ere, lanpararen sugarra ia horma ukitzera ino hurbiltzeko teknika erabili zen, olioaren errektuntzaren ondoriozko ke eta sugarrak eragindako arrasto ilun bat utziz. Teknika horren ondorioz, grafiti batzuk oso nekez identifika daitezke; izan ere, horman zabaltzea ez da uniformea, eta orban handiak uzten ditu, irakurtzea zailten dutenak. Garai horietan maiz erabiltzen den beste teknika bat ikatz-zatiak erabiltzea zen, arkatz moduan. Ikatz horiek argiztapenerako eta haitzuloetatik mugitzeko erabiltzen diren zuzien zuraren errektuntzatik lortuko lirarteke. Hiru teknika hauek, oro har, XIX. mendearen azken herenean eta XX. mendearen lehen herenean kokatzen dira, neurri txikiagoan, aro modernoagoetan ere gauzatu ziren arren.

Ondoren, grafitozko arkatzak gero eta gehiago erabiltzen direla ikusten da. Ebidentzia horiek orokorragoak dira XX. mendearen hasieratik, eta beren egileek arreta handiagoa jartzen diete kaligrafiari eta ortografiari. Neurri txikiak izatera iristen dira, maniobragarritasunaren abantaila eta arkatzaren puntaren neurri txikiari esker. Horietako asko edertasun handikoak dira, eta artelan txikiak direla esan daiteke.

Gutxi gorabehera 1930tik aurrera egindako grafitiak dibertsifikatu egiten dira bere tekniketara; horretarako, grafitozko arkatzak erabiltzen dira, bai eta pintzelarekin eta brotxarekin aplikatutako pintura, aplikazio digitala leku bereko buztin zikinarekin, kolore desberdinetako errotuladoreak eta, are gehiago, (XX. mendeko azken etapetan batez ere) kolore desberdinetako pintura-aerosolak.

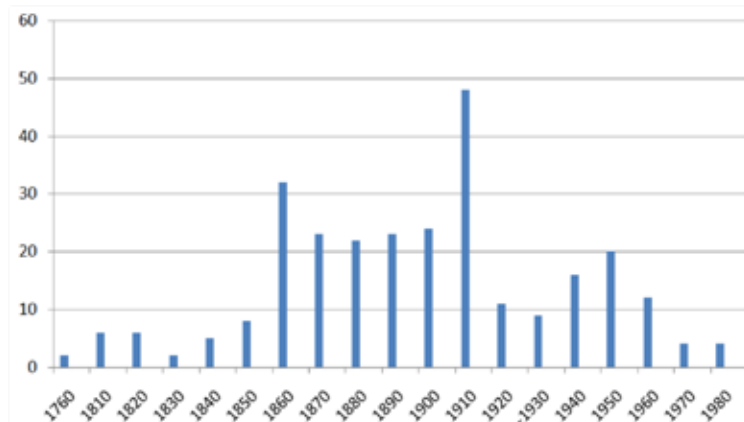

Grafitiak sektoreka kuantifikatuta Lumentxako koban.

Azkenik, agerian utzi behar da behatz-mamiarekin egindako grafiti batzuk aurkitu direla zoruko eta hormetako buztin freskoan, eta, kasuren batean, buztinez egindako "eskultura" txikiak ere aurkitu direla, erliebean egindako erretratu txikiak irudikatuz.

Sektorekako espazioaren banaketa eta kuantifikazioa

Lumentxan banaketak egin dira 7 sektore indibidualizatutan, luzera osoan, unitate grafiko eta konposizio unitate guztiak behar bezala kokatu ahal izateko; horrela, horietako bakoitza non dagoen jakin dezakegu kobaren luzetarako ibilbide osoan eta alboko paretetatik bereizita dauden formazioetan, baita sabaian bertan ere. Emaizta horietatik ondoriozta daiteke Lumentxako haitzuloan grafiti gehien duen eremua ibilbidearen azken zatian dagoena dela, non "V, VI eta VII" sektoreak sailkatuta ditugun. "V" sektorea da grafiti gehien duen eremua, eta grafiti horiek zaharrenak dira. Emaizta horietatik ondoriozta daiteke, halaber, 1910etik 1920ra bitarteko hamarkadan gertatu zela grafitiak egiteko jarduerarik handiena; intentsifikazio hori, agian, kobazuloa jenderik gehien joaten ziren urteekin lotuta dago. Guztira, 7 sektoreetan 1.069 grafiti dokumentatu dira.

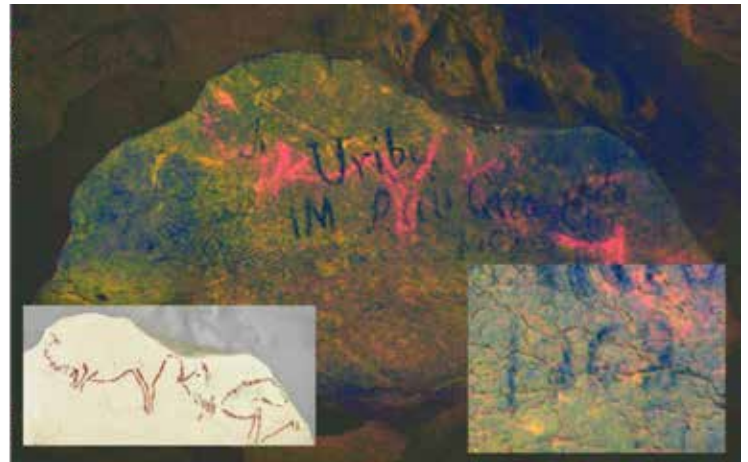

Lumentxako haitzuloako grafitiak dataren arabera sailkatuta. 1860tik 1910era egin ziren gehienak.

Grafitien karakterizazioa eta grafitioen egileak

Ondoren zehazten dugun grafiti bakoitzaren atxikipen pertsonalizatuari dagokionez, esan behar dugu egin ditugun arrazoiketa-hipotesiak direla, eta suposatu behar dugu dokumentatuta dauzkagun izen pertsonalak pertsonak berak egin dituela, hari dagokion sinadurarekin eta datarekin. Bere egiletzaren zalantza zientifikoa jaso behar da, ez baitago horren frogarik, grafitiaren lekuko nominal hori izan ezik. Grafitietan agertzen diren izenak beren sinadurarekin atxikitzearen egiazkotasunari buruzko zalantza hori baieztatu ahal izateko, ikerketa sakon bat egin dugu hainbat egileren kontsulta bibliografikoa, dokumentuak eta artikululuak oinarri hartuta. Datu horiek erabili ditugu egiaztatze eta baieztatze grafitien datak eta sinadura pertsonalak, pertsona horiek Lekeition egindako egonaldiak bat datoze-l. Tokiko biztanleen ahozko informazioak ere lagundu digu azterlan honetan, datu historikoak eta izen pertsonalak grafitiak egiteko datekin eta egileak banaka eta eskuz egiteko datekin lotze aldera.

Lehen esan bezala, Lumentxako haitzuloak labar-arte paleolitikoak du

1868ko "Urbe" grafitia magdaleniar garaiko bisonteen gainean dago, Lumentxako haitzuloako labar-artearen adierazlerik garrantzitsua. (Argazkia: D. Garate, J. Ríos-Garaizar)

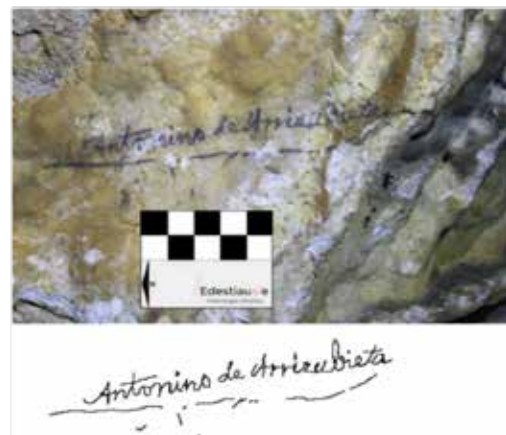
(Garate, Ibai-Garaizar, 2013). Multzo honetako elementurik esanguratsuenak panel apaindu batean daude. Panel horretan bi bisonte handi eta zaldi buru bat gorri margotuta agertzen dira, eta irudikapen-konbentzio batzuek zuzenean lotzen dituzte kantabriar-piriniar eremuan Magdalenien berriaren jardura artistikoarekin. Paleolitoko irudikapen horien gainetik "Urbe" grafitia egin zen 1868an.

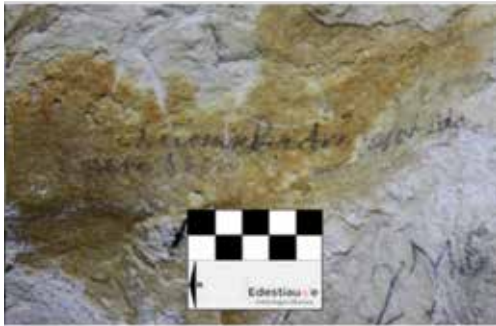
Horrez gainera, kobazuloak grafiti historikoen errepertorio zabala du, garaiko bisitari ospetsuek edo inguruko pertsonen egina; pertsona haiek, dibertimenduagatik, lurpeko leku horiek ematen dituzten formazio geologikoak zuzenean ezagutzeko eta behatzeko kezka zutela eta, kobazuloetan sartzen ziren.

Lumentxako grafitirik zaharrenak

Hormen prospekzio sistematikoaren lanari esker, Antonino de Arribietaren grafitia, 1766koa, bi gune desberdinetan aurkitu ahal izan dugu.

XVIII. mendean pertsona berak egindako bi grafiti nominal hauek ez ziren ezagutzen orain arte, eta deigarria da kobako bi sektore ezberdinetan aurkitu izana, "IVan eta Veana".

Lumentxako kobazuloan aurkitutako grafiti zaharrena "Antonino de Arrizubeta. 1766ko urtarrila" eta dago-kion kalkoa. IV. eta V. sektoreak. (Argazkiak eta kalkoa, I. Libano)

Antonino de Arrizubeta
Enero 1766

Ziur asko, "Antoninok" kobazulora bisita egin zuen egun berean egin zituen bi grafia horiek, eta grafitozko arkatza erabili zuen, garai hartarako nahiko apartekoa. Datu honek, bere kaligrafia zainduak bezala, heziketa nahiko garatua zuen norbait zela pentsarazten digu. Kaligrafiari eta tamainari dagokionez, oso antzekoak dira.

Lumentxako grafiti "ospetsuak"

Gonzalo Duoren "El arranque de Prim, Eusko Ikaskuntza - Sociedad de Estudios Vascos" artikulutik ateratako testuan XVIII. mendeko pertsonaia garrantzitsu batzuk agertzen direla ikusten dugu. Artikulu horretan oinarrituko gara Isabel II, Víctor Luis de Gaminde eta Abaroa familiarekin zerikusia duten Lumentxan aurkitutako zenbait grafitiren ustezko egileak hobeto ezagutzeko.

"De los Gaminde...En la década de 1850 se casaron Eloísa Gaminde, hija del invencible liberal Víctor Luis de Gaminde, y José Luis Abaroa, "hijo de PASCUAL DE ABAROA Y SU MUJER URIBARREN HIJA DEL BANQUERO URIBARREN. Falleció Uribarren en 1861 y José Luis y Eloísa heredaron el palacio Uribarren de Lekeitio, recién construido. "Hoy en día el hotel Uribarren, reconstruido". Cuatro años después, la Familia real viene a tomar aguas en la costa vasca en 1868, fallecido Jose Luis de Abaroa prematuramente, su viuda Eloísa debe alojar en el palacio Uribarren a Isabel II que vuelve a la costa de Bizkaia para una cura de baños de ola. El caso es que tenía con ella a la hija de Prim, que la Reina reconoció paseando por el puerto, aunque la niña trató de camuflarse con otro nombre. Mientras tanto, el capitán Eugenio Gaminde, hermano de Eloísa, se fugaba con Prim y Ruiz Zorrilla, los tres disfrazados de criados, de Londres a Gibraltar, burlando a la policía inglesa. En quince días se produjo el golpe de estado que consiguió una constitución monárquica democrática en 1869." (Duo, G. El arranque de Prim. Eusko Ikaskuntza. 2000).

Pertsonaia horiek garrantzi handia dute Bizkaiko historian ez ezik, Estatuko kontzertu politiko eta monarkikoan ere, eta gure artikulua parte dira, dokumentatu ditugun grafitietako batzuen egile izan baitziren.

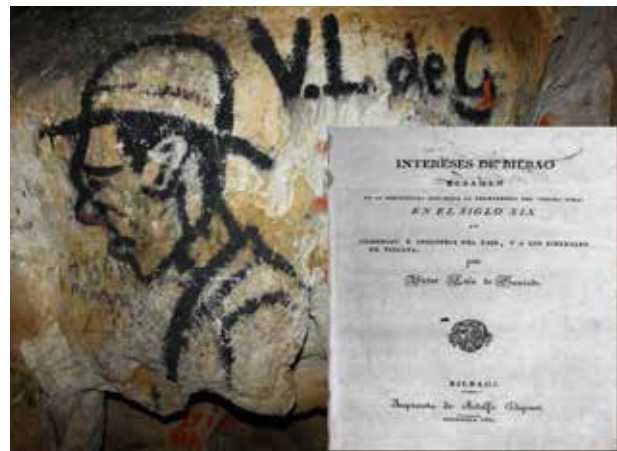
Kobazulo honetako grafiti historikorik ezagunena Isabel II.ak egin zuen 1868an. Ezaguna da Lekeitioko herria bisitatu zuela urte hartan, data horretan egindako egonaldia dokumentatuta baitago. Haitzuloak esploratzen zituen atsedean hartzera joaten zen lekuetan edo "olatu bai-

nuak" hartzen zituen Lekeitioko bainuetxeetan edo hondartzan (Gonzalo Duo, 2000).

Lehen esan bezala, ezin dugu baieztatu eskuz idatzitako grafiti baten egiletza pertsonala, ezta kasu honetan ere; baina 1868ko abuztuaren 27ko data duten beste grafiti lokalizatu batzuekin lotu dezakegu, erreginari dagokionez. Data hori bat dator errege familiaren Lekeitioko egonaldi dokumentatu horrekin. Historikoki ezaguna da eta dokumentatua dago, erregina hiribildu honetatik Frantziara erbesteratu zela estatu-kolpea gertatu ondorik, gertakari honetan ere Eugenio Gaminde, Víctor Luis de Gaminderen semea protagonista garrantzitsua izan zelarik (Vilar, 2011). Ikerketa honek grafitietan aurkitu diren daten arabera, eta ezagutzen diren datu historikoen arabera, erreginak ihes egin

Isabel II.aren eta bere segizioaren grafitiak: 1) "Ysabel 2ª 1868", behatz batez egin, lanpara baten olio karbonatatuarekin. 2) "Julian Fernan 2º ofic. de S.M.". 3) "Antonio Bravo cocinero de S.M.". 4) Carlos Faral... J Ramillete de S.M. Eduardo López y Juan Gómez 27 de agosto de 1868". (Argazkiak, I. Libano)

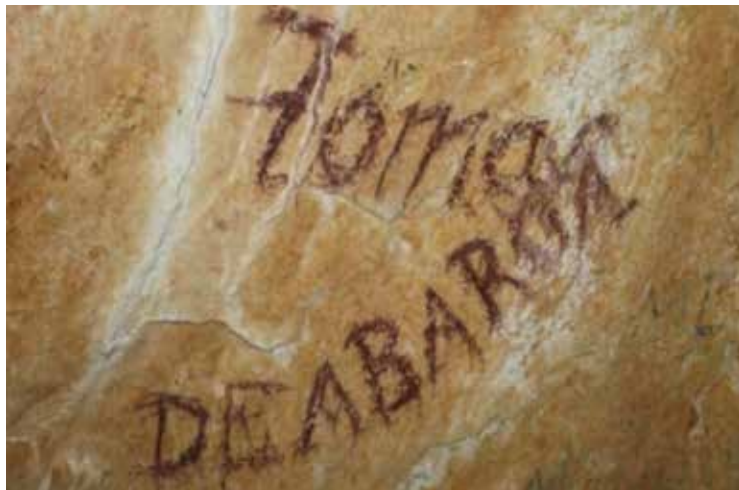

Ustez, Víctor Luis de Gamindek egindako grafitia, garaiko karikatura eta bonbinarekin. Mota honetako kapelak XIX. mendearen bigarren erdialdean hedatu ziren. (Fernández-González 2012). Grafitia argiztapen-lanpararen olio karbonatatuaren zikindutako atzamarrekin eginda dago. Eskumara, 1837an argitaratutako "Intereses de Bilbao" liburuaren azala. (Argazkia I. Libano).

zuen Lumentxako kobazulora bisita egin eta egun gutxira. Grafitiek, erreginaren segizioaren berri ematen dute, eta kobazulora egindako bisita islatuta utzi zuten, ia ziurrenik Isabel II. arekin batera zihozten egun hartan.

Gonzalo Duok Víctor Luis de Gaminde eta José Luis de Abaroa ere aipatzen ditu, azken hau Pascual Abaroa ongilearen anaia; Jose Luis de Abaroa Eloisa Gaminderekin ezkondu zen, Victor Luis de Gaminderen alabarekin. Uribarren jauregian bizi izan zen bikotea. Isabel II.ak 1868ko udan hartu zuen ostatu jauregi honetan. (Vilar, 2011).

Victor Luis de Gaminde kazetaria zen, 1840an "Periódico vizcaíno originario" aldizkariaren sortzaile (1840), joera liberal aurrerakoiko kide aktiboa. "El Eco del Comercio" egunkariko berriemailea izan zen. Errealisten aurka Bilbon antolatu ziren milizia nazionalerako kidea zen eta Otxandioko batailan parte hartu zuen. 1841ean, Batzorde Ekonomikoko idazkari izendatu zuten, eta, ondoren, Probintziako Diputaziokoa; 1846an, Batzar Nagusiak justizia-idazkari izendatu zuten. Laster bihurtuko zen Begoñako elizateko idazkari eta 1848an Batzar Nagusietako ahaldu. 1848ko Batzar Nagusietan Uribe merindadearen ordezkari izendatu zuten foru konponketarako batzorderako. (Agirreazkuenaga Zigorraga DBB 1995).

Tomas Abaroaren grafitia, Abaroa familiaren "ustezko" ondorengoa. (Argazkia, I. Libano)

Uribarren jauregia, dagokigun une honetan Abaroa-Gaminde familiarena. Ospetsua, bertan ostatu hartu zuelako Isabel II.ak 1868an. Jauregiko langile batek Lumentxara egindako bisitaren lekuko da grafiti hau: "Hipolito de Uriarte conserje del palacio del señor de Abaroa. Lekeitio julio - 2 - 1863". (Grafitiaren argazkia, I. Libano).

V.L. Gaminderen balizko ondorengoaren grafitia. (Argazkia, I. Libano)

V.L. de G. laburdurei esker, Lumentxara egindako bisitaren zenbait grafiti aurkitu ditugu, bat 1850ean datatua, eta haren balizko ondorengo baten zenbait grafiti, hots, V. Gaminderenak, 1874 eta 1900ean data-tuak. Azken honek ere beste pertsonaia ospetsu batekin batera bisitatu zuen kobazuloa, A. Anduizarekin. A. Anduiza XIX. mendeko arkitekto oso garrantzitsua izan zen. Atxurrako haitzuloan grafitiak egiten aritu ziren guztiak.

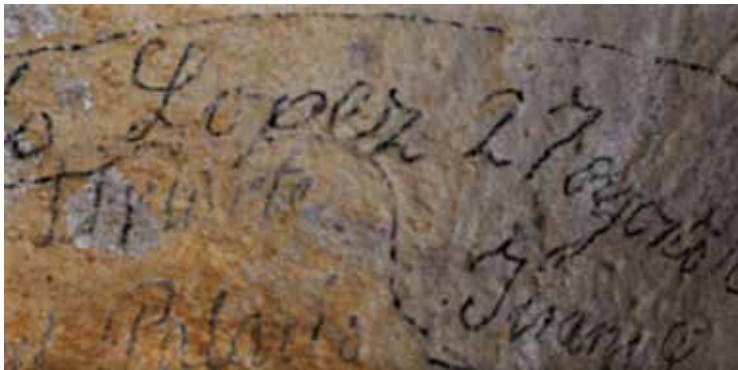

V. Gaminderen grafitia A. Anduizenarekin batera. Azken hau, XIX. mendeko arkitekto oso garrantzitsua izan zen. Bere lanik ezagunenak Victor Chabarriren jauregia plaza Eliptikoan (egungo Gobernu Zibila) eta Portugaleteko udaletxea dira. (I. Libanoren argazkia)

Anastasio Anduiza arkitektoak, grafiti hau V. Gaminderekin batera egin zuenak, Bizkaia osoan planifikatu eta eraiki zituen eraikinak. Aipatze-koa da Bilboko Federico Moyua plazan neo-flandestar estiloko luxuzko egoitza, Victor Chavarri industrialariak enkargatua. 1889 eta 1894 artean eraiki zen eta 1947tik aurrera Bizkaiko Gobernu Zibilaren egoitza da. Arkitekto honen lanen artean, 1884an eraikitako Portugaleteko egungo udaletxearen eraikina ere badago (Bernardo y García, 1993).

Abaroatarren ondorengo batek, Tomas Abaroak, Lumentxa bisitatu zuen eta bere izena grafitozko arkatzez egina utzi zuen. Abaroa abizenarekin sinatutako grafiti bakarra da, eta familiarekiko ahaidetasuna adierazten du. Uribarren Jauregiko langile baten grafiti oso interesgarri bat ere aurkitu dugu, kasu honetan Hipolito Uriarte atezainarena, 1863koa.

Lekeitioko (Abaroa familia) eta Bizkaiko (Victor Luis de Gaminde eta Anastasio Anduiza) pertsonalitate oso garrantzitsuak Lumentxatik igaro ziren, Isabel II.aren garaian, XIX. mendearen azken hereneko historiaren une erabakigarri haretan. Pertsonai hauen grafiti historiko hauek Lekeitioko historia eta ondareari balio handiagoa ematen diote. Leizearen geologia ikusteko tarte libreez gozatzen zuten pertsona ospetsuen testigantza zuzena dira, edo auskalo haieta-

Isabel II.aren balizko laguntzailetako baten grafitia Lumentxean egindakoa 1868-8-27an, erbestera baino 20 egun lehenago.

ABAROA (Dn) (TOMAS)	DECAM (Z.S.) 1882	LARREA (LUIS) 1897
ABAROA (TOMAS)	DESPAUX (H.) 1895	LETURIA (JOSE)
ACHURRA (JUAN JOSE) 1899	EGUREN (JOSE) 1945	LÓPEZ (EDUARDO ... S.M.) 1868
ALBERDI (VENTURA) 1912	EGUREN (JOSEBA) 1944	LÓPEZ (EDUARDO) 1868
ALDAMIZ (E.) 1910	ELORRIAGA (EUSTASIO MAXIMINO) 1875	MARIN (J.) 1868
ALDAMIZ (ENRIKE) 1900	ELORRIAGA (MAXIMO) 1875	PEDRO ATXURRA 1900
ANDUZA (A.)	ENRIKE ALDAMIZ 1900	PRADERA (MARTIN) 1868
ANDUZA (J.)	ETXEBARRIA (JOSE)	PRIETO
ANTONINO 1766	FARATO (CARLOS RAMILLETE DE S.M.) 1868	PRIETO (JON) 1896
AROITIA (NICOLAS)	FERDI (F.) 1895	S. BURLUAGA (M.) 1910
AROSTE (R.)	FERNAN (JULIAN 2º OF. S.M.)	S. BURLUAGA (M.) 1916
AROSTES (A.)	FERNAN (JULIAN 2º OF. S.M.) 1868	SAINZ (S.) 1880
ARRINDA (J.)	FERNAN (JULIAN 2º OFICIAL S.M.) 1868	SALCEDO (PACHO) 1954
ARRINDA (J.) 1910	GABOLA (SANTIAGO)	SALINAS (S.) 1900
ARRINDA (JULIA)	GAMINDE (Dn) (V.L. "CARICATURA")	SAN MIGUEL (VICENTE)
ARRINDA (FRB. FERMÍN) 1875	GAMINDE (V.) 1900	SINZ (S.) 1880
ARRIOLABETIA (A.) 1910	GAMINDE (V.L.) 1850	SOPELANA (LUIS) 1888
ARRIZUBIETA (Dn) ANTONINO DE 1766	GAMINDE 1874	SOPELANA (LUIS) 1888
ARRUZA (K.) 1928	GARAMENDI (ANTONIO) 1890	TELLERIA (J.)
ARRUZA (RAFAEL) 1918	GARAMENDI (PEDRO) 1915	TELLERIA (J.) 18...
AZKORRA (PEDRO) 1900	GARAMENDI (PEDRO) 1915	URIARTE (Dn.) 1868
AZKORRA (S. "NAUTICO") 1914	GARAMENDI VILLADOZ (BALDOVERO) 1880	HIPOLITO "CONSERJE DE ABAROA".
AZKORRA (SATUR)	GAVINO...TAS 1875	URIARTE (RAMON) 1897
AZKORRA (SATUR) 1916	GENARO (CLARA)	URIBE 1868
BANDA (JUAN)	GÓMEZ (JUAN ... S.M.) 1868 S.M.	YSABEL 2º 1868
BARAINOA (JULIAN) 1950	GÓMEZ (JUAN) 1868	ZABALA (BENITO)
BENGOEHEA (SANTIAGO) 1872	GRANDE (J.)	ZABALA (ESTEBAN)
BENGOEHEA (FELIPE) 1868	HERRERA (J.) 1996	ZABALA (ESTEBAN) 1916
BENGOEHEA (JUAN) 1944	HERRERO (J.) 1936	ZABALA (JULIAN) 1916
BENGOEHEA (SANTIAGO) 1872	IZAGUIRRE (I.)	ZABALA (JULIAN) 1916
BRACHO 1897	JULIAN 1820	ZABALETA (XABIER)
BRAVO (ANTONIO "COCINERO S.M.")	JULIAN 1820	ZABALETA (XABIER) 1915
CASTILLO	KORTABITARTE (M.) 1880	ZAMBANA (EUSTASIO) 1875
CELAYA (FRANCISCO) 1901	LACA (ANSENTA) 1874	ZAMORA (A.)
COBEAGA (A.) 1868	LACA (FRAN) 1874	ZAMORA (A.)
CORTABITARTE (M.) 1880	LANDETA (AMANCIO) 1895	

Lumentxean dokumentatutako 108 grafiti zaharrenen zerrenda. Ia guztiak sinadura personalizatua eta gauzatzeko data dute. Ikus daitekeenez, sinadura gehiago daude S.M. (Su Magestad) amaierarekin, 1868ko datarekin, lan honetan laburbildu ditugunak baino.

koren bat bertara joaten zen "ezkutuko bilerak" egitera, Isabel II.ak hirira egin zuen bisitaren ondorengo aste batzuetan estatu-kolpearekin eta Frantziara erbesteratzearekin gertatu zena eraginez. (Vilar, M.J. 2011). 1868ko uda horretan garatu ziren irailaren 18ko adierazpenarekin hasi zen iraultzaren prolegomenak, Luis González – Bravo buru zuen gobernu erortzea, erregina boteretik kentzea eta ondoren Lekeitiotik Donostiara eta Hendaiara ihes egitea eragin zuena. Egun bat lehenago, irailaren 17an, jazotzen ari ziren gertakariak zirela eta, erreginak Eloísa de Gaminderen jabetzako Urizarren jauregia utzi zuen Isabelek, eta Donostiara joan zen ihesean. (Vilar 2011).

Ikerketa honetan ematen diren datuekin badakigu Isabel II.a eta bere segizioa Lumentxako haitzuloan egon zirela 1868ko abuztuaren 27an "erbesteratu baino 20 egun lehenago".

Lumentxako haitzuloako inbentario honetarako hautatutako grafitiak, inbentariatu ditugun 1.064 grafitien zati txiki bat dira. Garaiaren ideia bat ematen dute eta garai hartako pertsonaia garrantzitsuak galerietan zehar igaro izanaren lekuko dira. Hain zuzen ere, Lekeitioko gertakizun histori-

koak kontatzen eta lotzen dituzten testigantzak dira. Beste batzuk ez ditugu jaso, historikoki hain garrantzitsuak ez direlako, egileak ezagutzen ez direlako edo horiek nahitaez hautatu behar direlako, baina haien inguruko xehetasun bitxiak edo anekdotikoak ere badituzte.

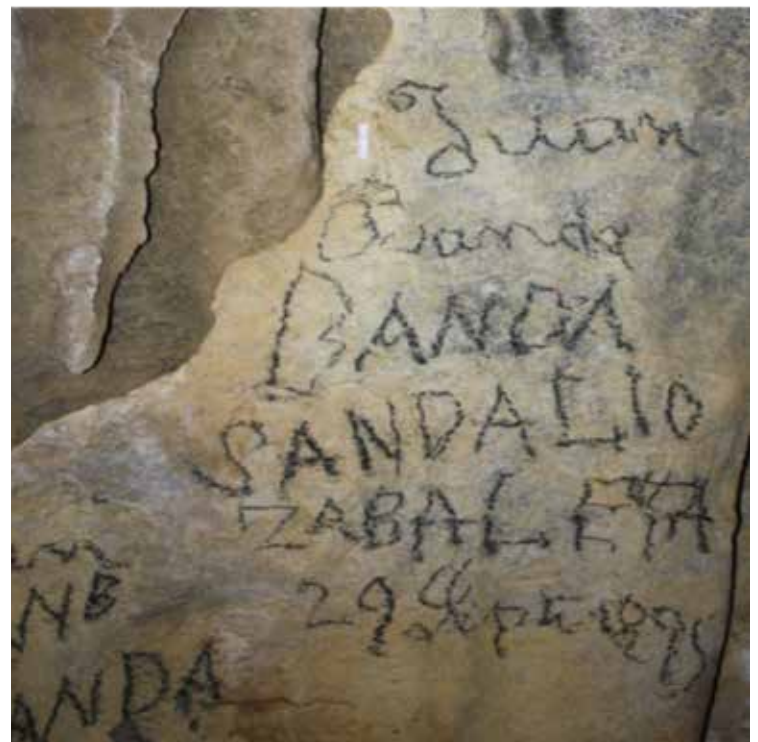
Jarraian azalduko dugun zerrendan, sinatzaile horietako batzuen izenak eta aurkitutako guztien artean antzinasun handienekotzat katalogatuta dauzkagun grafitiak azalduko ditugu. Egileen eta dokumentatutako grafitien potentzialtasuna eta aniztasuna erakusten du horrek.

Bai Lumentxako haitzuloan, bai Abittaga eta Atxurraoan, Lekeitioko Juan Bandaren grafitiak daude.

Hari buruzko datuak eman dizkigu Lekeitioko Teresa Osese, "Banda" grafitiaren egiletzari buruzko elkarrizketan.

... "Me refiero al hallazgo del nombre de Juan Banda entre los Grafitis de Lumentxa, Abittaga y Atxurra. Mi marido Juan Bengoechea Bandaormaechea recuerda muy bien que de joven visitó varias veces esas cuevas, pero nunca dejó su nombre estampado en las paredes. En cambio supone que el autor de estos grafitis ha sido su tío Juan Francisco Bandaormaechea Odiaga. Este, igual que los demás miembros de la familia, hasta hoy, era conocido como "Banda" que no es un apodo sino una apócope de Bandaormaechea, apellido traído desde Eibar por un retatarabuelo que se afincó en Lekeitio hacia 1770. Del tío, Juan Banda, sabemos que fue ordenado sacerdote y ejerció su ministerio en diversas parroquias de Bizkaia, como Canala, Bedarona y Derio. Tenía gran afición por la música y también por la pesca..." (Tere Oses. Información oral en Lekeitio. Octubre 2019).

Tere Osese bere ahaideari buruz emandako testigantza garrantzitsuak baieztatu digu Lumentxean, Abittagan eta Atxurran aurkitutako XIX. mendean amaierako "banda" grafitien egiletza.

Juan Francisco Bandaormaechea Odiagaren grafitia, "Banda", 1895eko irailaren 29a. (Argazkia, I. Libano)

Ondorioak

Lan honen helburu nagusia izan da aurkitutako grafitien izaera eta jatorria definitzea eta, kasuren batean, grafiti horien informazio-educia eta historia-educia interpretatzea. Emaitzak lortzea, lehenik eta behin, grafitiak aurkitzeko estrategia nagusia den prospekzio sistematikoaren eta horien guztien laborategiko analisi osoaren ondorio izan da. Lan nahiko nekeza izan da; izan ere, aurkitutako grafiti-kopuru handia dela eta, aha-lerin handiak egin behar izan dira hiru kobazuloetako inbentarioa egiteko eta katalogatzeko: 1.069 grafiti Lumentxan, 116 Abittagan eta 2.000 baino gehiago Atxurra-Armiñan.

Beste alde batetik, oso garrantzitsua izan da, baita ere, inguruko adinako pertsonen zuzenean ahoz galdetzea eta iturri bibliografiko eta historikoak kontsultatzea.

Azterlan honetan bilatzen zen beste helburuetako bat zen zehaztea ea hiru kobazuloen irudikapen grafikoek lotura zuten bisitarien dagokienez.

Haien dokumentazioari eta inbentarioari esker, zalantza hori konpondu ahal izan dugu, eta haiek aztertu ondoren, esan dezakegu bisitatu zituzten egileetako asko hiru haitzuloetan ohiko bisitari izan zirela. Grafitiak bertan utzi zituzten, eta, beharbada, Lea-Artibai inguruko beste haitzulo batzuetan ere. Horrela, jatorri profesional, politiko, aristokratiko eta anonimo desberdinetako pertsonaiek behatzeko, esploratzeko eta dibertitzeko kezka berberak zituztela ikusi da.

Grafitiak egiteko erabili ziren baliabide teknikoak askotarikoak izan ziren, aipatu dugun bezala: grafito-puntadun arkatza, ikatz-klarionak, kaltzita-klarionak, pintura plastikoa, argiztapen-lanparen olio karbonatua, hormaren gainean objektu zorrotzekin egindako grabatuak edo argiztapen-lanparen kearekin egindako grafitiak.

Antzinakoenak, XVIII., XIX. eta XX. mende hasierakoak, askoz ere zainduagoak dira exekuzioari dagokionez. Haien kaligrafia nabarmentzen da eta ia guztiak horma berean zeuden albokoak errespetatuz eginak daude. Ia bat ere ez da gainjartzen, eta beraien errealizazio arduratsuak nolabaiteko balio artistikoa ematen die. Nolabaiteko errealizazio-plana, leku egokia bilatzea eta grafitia aukeratutako lekuan behar bezala jartzeko prestaketa adierazten dute.

Aitzitik, grafiarik modernoetan bandalismo-dosi handia dago. Aurrekoak estaliz eta ezabatuz egin ziren. Ez dute antzinakoen artean antzematen den xehetasun artistikorik bilatzen, eta ez dituzte haitzuloaren formazio geologikoak errespetatzen.

Grafiti historikoek "mespretxu" erlatiboa izan dute beti, haitzuloen ikusgarritasuna zikindu eta hondatzeko eta, kasu askotan, Paleolitoko artea suntsitzeko modu bandalikoak baitira, halakorik dagoen kobazuloetan.

Ez dago zalantzarik, behin grafitiak eginda, ezin dela atzera egin, batez ere objektu zorrotzekin grabatutako grafitien kasuan, horman ildo sakonak sortzen baitituzte: hori, gainera, oso neketsua da deskribatu den edozein teknikarekin margoturik dagoen grafitien kasuan.

Gure azterlana zirkunstantzia horietan oinarrituta dago, "Itzulera-rik gabeko" zirkunstantzietan, alegia. Proiektuaren hasieratik haitzulo horien alderdi historikoa indartzea izan zen asmoa. Hasiera batean interesik gabeko gaia zirudien arren, aztertu, zabaldu eta baita zaindu ere merezi duela erakutsi dugu.

Grafitien azterketak datu garrantzitsuak aurkitzeko aukera eman digu, ez bakarrik XVIII. mendetik aurrera kobazulo horietatik igaro ziren Lekeitiotik gertuko udalerrietako jende anonimoari buruzkoak. Gainera, egiaztatu ahal izan dugu aristokratek, politikariek, Bizkaiko enpresaburuek eta XIX. mendeko abenturazale oso ezagunen bisita zirkunstantziala. Leize horietan sartzen ziren, ziurrenik, beren formazioen ikuskizun geologikoaz gozatzeko, eta, aldi berean, haien igarotzea jasotzen zuten, beren izena, abizena, data eta baita bisitaren inguruabar zehatzak ere grafikoki zehaztuz. Lan honetan aurkitutakoa laburbildu da eta guztiaren zati txiki bat zehaztu da.

Dokumentatu diren grafitietatik ateratako informazioak Lea Artibaiko eremuaren potentzial kulturala eta historikoa indartzen du, zehazki Atxurra-Armiña, Lumentxa eta Abittaga haitzuloena.

Artikulu osoa Bizkaiko Foru Aldundiaren Paleoantropologia saileko Kobieren 2021eko 37. zenbakian argitaratu da. Lumentxako haitzuloari buruzko edukia laburbilduko dugu hemen.

